

- зня, 3, 27 квітня; Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: Науково-літературний місячник. – (Варшава). – 1936. – № 8-9. – С.629; Його ж. Рятування України: На тяжкій службі своєму народові. – Вид. 2-е, доп. – Вінніпег, 1968. – С.51.
24. Завальнюк О.М. Місто Кам'янець-Подільський – університетський центр Поділля (1918-1920 рр.) // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Матеріали Всеукр. істор.-краєзн. науково-практичної конфер. – Стара Синява, 1998. – С.201.
25. Україна. (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 19 вересня.
26. Трудова громада. (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 30 жовтня, 4, 8 листопада; Україна. – 1919. – 4 листопада.
27. Україна. – 1919. – 5 листопада.
28. Україна. – 1919. – 19 жовтня.
29. Подольський край. (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 9 листопада.

*Комарницький О.Б.
(м. Кам'янець-Подільський)*

МІСТЕЧКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1917-1920 РР.: МІЖЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ

Сьогодні в Україні спостерігається значне зростання національної свідомості корінного етносу. На порядку денному опиняються головні права та свободи особистості, пріоритет прав людини, питання самовизначення національних меншин. Недостатня увага до цих проблем з боку державних структур веде до дестабілізації та конфліктів в багатьох державах та регіонах світу. Тому досить актуальним для цілісного осмислення сучасної соціально-політичної ситуації в Україні є осмислення історичного досвіду [1].

Українська революція 1917-1920 рр. «розвернула всі національні питання, прориває прірву між містом і селом, загострила відносини між різними соціальними групами... Під золою політичного визволення назривала ненависть середніх міських прошарків селянських мас і міських низів» [2]. З цією думкою варто погодитись, адже тоді досить рельєфно проступала протидеяльність між зрусифікованим містом із значним домішком євреїв та українським селом. У цьому плані вельми гострою була ситуація в українських містечках, де спостерігався своєрідний симбіоз жителів єврейської національності та українського селянства. По суті, він був визначальним в етнічному розкладі населення містечок Правобережної України (незначними були росіяни, поляки та інші меншини).

«Будівничим», творцем такої ситуації був ніхто інший, як царський режим, який представляв українському селянству євреїв та поляків в образі

ворога, проводив політику їх концентрації в містах та містечках, тим самим створюючи умови для витіснення українців на село. У всіх куточках міста звучала російська мова, тому селянин, потрапляючи сюди, відчував усією душею, що він тут чужий. В його свідомості вироблявся відомий принцип несприйняття міста: «місто чуже, це насос, який викачує гроші з села». На селі ж, повноправним господарем виступав українець-селянин.

Набагато складнішою була ситуація в містечку. Чисельно тут переважали євреї, однак українці, як титульна нація (в даному разі селяни), і це природно, не бажали поступатися «пальною першою» представникам нацменшини. Тому не є випадковістю, що погромна хвиля, яка носила в першу чергу антиєврейський характер, охопила саме міста і містечка, і першим імпульсом, що дав поштовх цій страшній вахханалії, став закон «Про скасування віросповідальних та національних обмежень» від 2 квітня 1917 р., за яким євреї отримували такі права як і інші національності, що населяли тогочасну імперію [3].

За результатами всеросійського перепису 1897 р., найбільш чисельну етнічну групу в Подільській губернії склали українці – 80,9%. Наступні місця посідають євреї (12,2%), росіяни (3,3%). Проаналізувавши національний склад сільського, міського та містечкового населення губернії, маємо таку картину: із 2786428 сільських жителів 85,1% становили українці, 9,6% – євреї, 2,3% – росіяни, 2,1% – поляки. В містах проживало 221870 осіб, з яких 32,5% були українцями, 45,1% – євреями, 14,9% – росіянами, 4,6% – поляками [4]. Приблизно такою ж була ситуація і в містечках. У 1906 р. в 6 повітах краю (Летичівський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Брацлавський, Балтський) проживало 131353 особи іудейського віросповідання, 124491 – православного, 19312 – католицького [5]. Вищим був процент міського російського населення в рамках Правобережної України, але число євреїв залишалося сталим.

Перед українськими органами влади постало надзвичайно складне завдання: усунути національне протистояння і залучити представників інших етносів до будівництва Української держави. Подальші події показали, що ефективної співпраці з представниками нацменшин, насамперед євреями, так і не було налагоджено. Сукупність історичних, соціальних, економічних чинників, які, власне, спричинили ворожнечу між українським та єврейським народами, підсилена більшовицькою агітацією, створили тут вибухову ситуацію. Як російські шовіністи, так і українські націоналісти – противники більшовиків – переконували населення: «Дивись, хто тобі несе радянську владу, хто очолоє продовольчі каральні загони чека і т.п. Дивись, хто забирає в тебе все, розстрілює людей». На заклик такого провокатора солдати і селяни, а часто і робітники, накидалися на єврейські квартали [6]. Прикладів чимало. Так, С.Гольдельман повідомляв, що «більшовик-провокатор прибіг в Миньківці й оповідав там наляканим мешканцям, що власними очима бачив, як українці вирізали всіх жидів у Кам'янці, а тут же

приїхав дійсний кам'янчанин і зі здивуванням слухав, як люди брешуть» [7]. У Волочеську Волинської губернії 8 червня 1919 р. було заарештовано робітника, який підбурював населення до єврейського погрому [8]. В березні 1919 р. велася подібна агітація в Купині Подільської губернії [9]. Крім того, часто провокаторами виступали і самі селяни. Зокрема, з Оринина в червні 1919 р. інформували: «Провокаторів ніяких немає крім селянства, селянство вороже відноситься до жидівського населення, нічого не продають жидам, як тільки підходить наше яке військо, то більшістю жінчини-селянки намовляють козаків, щоб жидів бити, бо жида розстріляли наших українців і козаків при наступі нашого війська на Оринін» [10]. Не треба скидати з рахунку і психологічний аспект свідомості українців, який найкраще характеризує вислів: «Ніщо так не руйнує здоров'я українця, як багатство і добробут сусіда!» Саме такими сусідами в містечковому середовищі були євреї.

Крім того, як зазначає О.Брик, «українське селянство під Росією 1917 р. мало за собою тільки 56 років з того часу, коли воно було звільнено з кріпацтва – перестало бути законними рабами дворян (шляхти). І за тих 56 років, коли йому не було дано шкільництва, землі та рівних громадянських прав з дворянами, воно в таких умовах не могло бути кращим ніж було. Навпаки, могло бути ще далеко гіршим. Сотнями років у рабовласницькій системі це селянство було самою життєвою практикою виховане так, що сильніший конче має бити слабшого – так упродовж століть пани поступали з селянством і твердили, що це і «законно» і «по-християнському». Ну, і нарешті, настав революційний час, коли народні маси побачили, що нарешті й вони стали сильнішими за панів і підпанків, і тоді розбурхалася стихія» [11]. Об'єктом, на який була спрямована ця стихія стали найближчі сусіди містечкових селян – євреї.

З іншого боку, не можна приховувати бурхливого зростання національної свідомості українського містечкового селянина. Трагедія єврейського населення в тому, що вони вчасно не вловили цих перемін. С.Гольдельман відверто заявляє, що «національне пробудження українського селянина жидівська суспільність просто проспала». Далі: «жидівський сусід стояв перед цією стихією як приголомшений і він просто не зміг збагнути, що відбувається перед його очима, який це «біс» найшов на тихого, лагідного, як йому навіть здавалося, нібито «слухняного хлопця...» Так сталося, що жидівські народні маси залишилися спочатку осторонь від цього бурхливого українського моря» [12]. Тому саме несприйняття значною частиною єврейства ідеї української державності стало однією із причин погромництва. Як би там не було, але ми маємо виважено підходити до питання про причини єврейських погромів, ні в якому разі не впадаючи в крайнощі.

В.Винниченко, О.Мицок та сучасний український дослідник П.Захарченко вважають, що українські селяни не здатні до розпалювання міжетнічних конфліктів [13]. Ініціаторами і виконавцями єврейських по-

громів стала солдатська маса, що «отупіла за п'ять років війни, що звикла до організованого вбивства, яке зветься війною, обідрана, від перевтоми розлючена, ця маса з великими труднощами підлягала дисципліні й легко піддавалася підбурюванню на ексцеси» [14], а частина селянства також не відмовлялася від здобичі, «прибувала на місце, щоб скористатися розграбленим крамом» [15], які, як зазначає Ф.Кандель, «спокійно і без сніху, розбирали дахи єврейських будинків, знімали віконні і дверні рами, віддерали половики, завантажували на вози меблі, запасені на зиму дрова і продукти, не залишаючи практично нічого ...» [16].

Погромна селянська хвиля пройшла три етапи. На першому, антисемітизм селян до червня-серпня 1918 р. виражався, в основному, у пасивній формі. Як правило, погроми тут починали солдати, а до них вже приєднувалися жителі навколишніх сіл. На думку О.Мищока, «чисто селянських випадків погрому жидів за час до першого відвоювання української території з німецькою армією було три: в Медвині, Аннополі (на ярмарку 30. 11. 1917), Жабокричеві» [17].

На другому етапі, в зв'язку з загостренням революційного бродіння селянської маси, вибухають масові заворушення проти «гетьмансько-німецького» режиму. Повстанський рух селянства в районах, де концентрувалися основні сили повстанців, «чорною хмарою» падає на євреїв, на яких лягла основна вина за всі негаразди, які переживало тоді українське суспільство. «Євреї привели німців!» – кричали селяни під час грабунків, погромів в містечках [18]. Зокрема, такі акції відбувалися в Медвині Київської губернії (погром продовжувався декілька днів, 1 вбитий, 2 поранених), Саврані Подільської губернії, де селяни, напавши на містечко, пограбували всі єврейські крамниці, частину містечка спалили, двоє євреїв були вбиті [19]. В період з червня по вересень 1918 р. серед найбільш «яскравих»назвемо погроми в містечках Київської губернії – Лисянка (вбито 40 євреїв, поранено – 50), Виноград, Рижанівка (7 вбитих), Ставище, Жашків, Володарка і т.д. [20].

Систематичний наступ села на містечкових євреїв відноситься до 1919 р., коли повстанський рух набув широких і небезпечних розмірів. Протипогромні заходи Директорії були малоефективними і не могли в повній мірі стримати отаманію, яка ширилася в державі та залучала все ширші верстви селянства. Селяни брали активну участь у погромах в Печарі (після погрому банди Ляховича, селяни продовжили грабунки, вбивши 16 євреїв) [21], Кривому Озері [22], Китайгороді (погром почався з ярмарку) [23], Заміхові [24], Фельштині [25], Жванчику (погром здійснили 14 селян Нефедовець та Привороття) [26], Бершаді (вбито 31 єврея) [27], Теплику Подільської губернії, Степанцях (селяни наклали контрибуцію в сумі 500000 руб.), Макарові, Рокитному Київської губернії та ін [28].

В погромах, які здійснювала Добровольча армія, селяни стояли збоку, за винятком «мирних» грабунків: підбирання покинутого (Россава, Богуслав, Фастів), і тільки два випадки активної участі в погромах (Боярка, Рокитне)[29].

Разом з цим, не можемо обійти фактів, коли селяни допомагали євреям, переховували їх, ризикуючи своїм життям. Зокрема, жителі с. Потіївка переховували двох дівчат-єврейок з Фастова. Селяни Димера Київської губернії припинили пожежу в містечку, яка була результатом підпалу бандитами Струка єврейських крамниць [30]. Погром в м-ку Насточка тієї ж губернії обійшовся без жертв, оскільки селяни переховували в себе євреїв [31]. Місцеве християнське населення посиляло депутації до різних організацій з метою захисту євреїв (Біла Церква, Городище, Гостомель, Корсунь) [32]. З часом селяни почали розуміти, що «не слід було так ображати і знущатися над єврейською біднотою» [33], і якщо євреї винні, то «з ними повинно правительство розправитися по закону, а не якісь темні лічності в військовій формі, котрі невідомі нікому» [34].

Таким чином, в житті містечок Правобережної України в 1917-1920 рр. на чільне місце вийшли українсько-єврейські відносини, які із звичайних міжетнічних переросли у політичні і стали одним із найважливіших чинників, що впливали на долю Української революції. Єврейські погроми як найбільш гостра і неприйнятна форма міжнаціональних стосунків були виявом слабкості революційних сил, підривали політичну базу державотворення, економічну основу молодого Української держави, її міжнародні позиції. Уникнути цих ексцесів можна було б за ряду умов, у т.ч. і конструктивної співпраці єврейських і українських політичних сил на полі української державності ще в добу Центральної Ради.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов В.І. Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні. Автореферат дисертації канд. політ. наук: 23. 00. 01 / КДУ ім. Т.Шевченка. – К., 1994. – С.3.
2. Хейфіц И.Я. Мировая реакция и еврейские погромы. – 1925. – Т.1. Польша (1918-1922). – С.4.
3. Кабузан В.М. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – №6. – С. 60.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под. ред. Н.А. Тройницкого. – Б. м.: изд. ЦСУ, 1904. – Т. XXXII. Подольская губерния. – С. 98, 100.
5. Сведения о населении Подольской губернии в 1906 г. – Каменец-Подольск, 1907. – С. 1-13, 21, 23-24, 26-48.
6. Глушківський Т. Стережіться провокацій!: (Чому і хто нас підбиває на погроми?). – Кам'янець на Поділля, 1919. – С. 2-8.

7. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до українсько-жидівських відносин за час революції. – Відень, 1921. – С. 46.
8. Новий шлях. – 13 червня 1919. – С. 4.
9. ЦДАВОВУ, ф. 1401, оп. 1, спр. 19, арк. 369.
10. Там само. – Спр. 22, арк. 5.
11. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. – Вінніпег, 1961. – С. 164.
12. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні: 1917-1920. – Мюнхен-Париж-Єрусалим, 1967. – С. 17-18.
13. Захарченко П.П. У поході за волею: селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р. – К., 2000. – С. 70.
14. Винниченко В. Відродження нації / Репр. відтвор. вид. 1920 р. – К., 1990. – Ч. II. – С. 51.
15. Там само. – С. 91.
16. Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев / Науч.ред. М.Кипнис. – Іерусалим, 1994. – С.324.
17. Захарченко П.П. Назв. праця. – С. 72.
18. Кандель Ф. Назв. праця. – С. 321.
19. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине.// Революция на Украине. По мемуарах белых / Сост. С.А.Алексеев. – Москва-Ленинград, 1930. – С.249-250.
20. Там само. – С. 272-274.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 2060, оп. 1, спр. 20, арк. 5.
22. Сергійчук В. Поргоми на Україні: від шпучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – С. 382.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 1401, оп. 1, спр. 22, арк. 2-5.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 1123, оп. 1, спр. 12, арк. 6.
25. ЦДАВОВУ. – Ф. 1401, оп. 1, спр. 19, арк. 270.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 3301, оп. 1, спр. 8, арк. 1-2.
27. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель./ Сост. В.Лукин и др. – Вып. 2. Подолия. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 134.
28. ЦДАВОВУ. – Ф. 3299, оп. 1, спр. 57, арк. 16; спр. 39, арк.52; спр. 50, арк.52, 70.
29. Штифт Н. Погромы на Украине. Период Добровольческой армии. – Берлин, 1922. – С. 24.
30. ЦДАВОВУ. – Ф. 3299, оп. 1, спр. 48, арк. 27.
31. Сергійчук В. Назв. праця. – С. 493-494.
32. Штифт Н. Назв. праця. – С. 24.
33. Український козак. – 19 вересня 1919. – С. 1.
34. ЦДАВОВУ. – Ф. 1401, оп. 1, спр. 22, арк. 8.